

७.१ भारतीय उपखंड आणि इराण

७.२ पर्शियन (अखमोनीय) साम्राज्य आणि ग्रीस यांच्यातील लढाया

७.३ पर्शियन (अखमोनीय) साम्राज्य आणि भारत

७.४ इराणचा राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रभाव

७.५ तक्षशिला

७.६ सिकंदराची स्वारी

७.१ भारतीय उपखंड आणि इराण

भारतीय उपखंड आणि इराण यांच्यातील व्यापारी आणि सांस्कृतिक संबंध हडप्पा काळापासूनच प्रस्थापित झालेले होते, याचे पुरावे तेथील प्राचीन स्थळांच्या उत्खननांमध्ये मिळाले आहेत. हडप्पा संस्कृतीशी समकालीन असलेले एलामचे साम्राज्य हे इराणच्या नैऋत्य भागात होते. ते सांस्कृतिकदृष्ट्या मेसोपोटेमियाला अधिक जवळचे होते. एलाम साम्राज्याच्या राजधानीचे नाव 'सुसा' असे होते. त्यावरून त्या प्रदेशाला 'सुसियाना' असे म्हटले जायचे. पुढे इराणमध्ये विविध राजघराण्यांची सत्ता उदयाला आली तरी त्यांची राजधानी सुसा येथेच राहिली. सुसा येथील पुरातत्त्वीय संशोधनाच्या आधारे इराण आणि हडप्पा संस्कृती यांच्यातील व्यापारी आणि सांस्कृतिक संबंधांबाबत पुष्टिदायक पुरावा मिळालेला आहे.

पर्शियन साम्राज्याचा नकाशा पाहण्यासाठी खालील संकेतस्थळाला भेट द्या. :
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3a/Persian_Empire%2C_490_BC.png
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Persian_Empire,_490_BC.png

इराणच्या साम्राज्याची प्रस्थापना अखमोनीय घराण्यातील दुसरा सायरस याने केली. तो पार्स या जमातीमधील होता. या जमातीचे वास्तव्य अफगाणिस्तानला लागून असलेल्या इराणच्या वायव्येकडील डोंगराळ प्रदेशात होते. त्या प्रदेशालाही

'पार्स' असे नाव होते. त्या प्रदेशातील प्रमुख शहराचे नावही 'पार्स' असेच होते. या पार्स प्रांतात उदयाला आलेले, म्हणून अखमोनीय साम्राज्याचा उल्लेख 'पर्शियाचे साम्राज्य' असा केला जातो.

सम्राट दुसरा सायरस याने 'पासारगाद' येथे राजधानी बांधण्यास सुरुवात केली होती. परंतु त्याच्या हयातीत ती पूर्णत्वाला गेली नाही. दुसरा सायरस याचा मुलगा दुसरा कॅम्बिसेस हा त्याच्यानंतर राजा झाला. त्याने त्याची राजधानी सुसा येथे हलवली. त्याने इजिप्त जिंकून घेतले होते.

दुसरा कॅम्बिसेस याच्यानंतर गादीवर आलेला पहिला दार्युश याने सुसाच्या तटबंदीचे मजबुतीकरण केले. 'सुसा' येथे त्याने मोठा राजवाडा आणि अपादान (अनेक खांबी सभागृह) बांधले. त्याच धर्तीवर त्याने एक नवे शहर वसवले आणि तेथे स्वतःच्या निवासासाठी एक नवा राजवाडा आणि अपादान बांधले. ग्रीक लोक या शहरास 'पर्सिपोलिस' असे म्हणत.

सुसा येथील
अपादान-
पुनर्रचित चित्र

इराण भौगोलिकदृष्ट्या पूर्व आणि पश्चिम आशियाला जोडणारा प्रदेश आहे. त्यामुळे पूर्व आणि पश्चिम आशियामध्ये चालणाऱ्या व्यापारात आणि

पर्यायाने सांस्कृतिक देवाणघेवाणीत इराणचे स्थान महत्त्वाचे होते.

सहज जाता जाता : इराणचे ‘एरियाना’ असे आणखी एक प्राचीन नाव आहे. ग्रीक इतिहासकारांच्या लेखनात त्याचा उल्लेख ‘एरियाने’ या नावाने केलेला दिसतो. एरियाना हे एरियानेचे लॅटीन रूप आहे.

इतिहासपूर्व काळापासून सुरू असलेला आशिया आणि पर्शियन आखातापर्यंत आणि तेथून पुढे मेसोपोटेमिया आणि इजिप्तपर्यंत चालणारा व्यापार, पर्शियन साम्राज्याच्या काळात ग्रीस आणि रोमपर्यंत विस्तारला. व्यापारी तांडे वापरत असलेल्या मार्गावर पर्शियन सम्राटांनी सुरक्षिततेची व्यवस्था निर्माण केली. त्यांनी काही मार्गांची पुनर्बांधणीही केली. दुसरा सायरस आणि पहिला दार्युश यांनी ‘सुसा’ येथून सुरुवात होऊन भूमध्य समुद्रापर्यंत पोचणारा रस्ता विकसित केला. हा मार्ग ‘रॉयल रोड’ या नावाने ओळखला जातो. हा मार्ग सुमारे २५०० किलोमीटर लांबीचा होता. रॉयल रोडच्या काही शाखा भारतीय उपखंड तसेच इजिप्त यांना जोडत असत. मॅसिडोनियातून आलेल्या सिकंदराने प्रथम पर्शिया आणि नंतर भारतीय उपखंडाचा वायव्य प्रदेश यांच्यावर स्वारी करण्यासाठी याच मार्गाचा उपयोग केला.

सहज जाता जाता : १. अलेक्झांडर या नावाचे रूपांतर ‘सिकंदर’ कसे झाले, हा भाषाशास्त्राच्या अभ्यासाचा विषय आहे. ‘अलेक्झांड्रॉस’ या मूळ ग्रीक नावाचे अलेक्झांडर हे रूपांतर आहे. ‘अलेक्झिन’ म्हणजे रक्षण करणे आणि ‘अॅन्ड्रॉस’ म्हणजे माणूस. अलेक्झांडर या नावाचा अर्थ ‘लोकांचे रक्षण करणारा असा होतो’. ‘इस्कॅन्डर’, ‘स्कॅन्डर’ ही अलेक्झांडर या नावाची पर्शियन रूपांतरे आहेत. त्याचेच रूपांतर ‘सिकंदर’ असे झाले.

२. सुसा, पासारगाद, पर्सिपोलिस आणि बेहिस्तुन येथील सम्राट दार्युश पहिला याच्या शिलालेखांना जागतिक सांस्कृतिक वारसास्थळाचा दर्जा प्राप्त झालेला आहे.

७.२ पर्शियन (अखमोनीय) साम्राज्य आणि ग्रीस यांच्यातील लढाया

ग्रीक इतिहासकारांनी अखमोनीय साम्राज्य आणि ग्रीक नगरराज्ये यांमध्ये वारंवार झालेल्या लढायांबद्दल लिहिलेले आहे. त्यामध्ये हिरोडोटस या इतिहासकाराचे लेखन महत्त्वाचे आहे. पश्चिम आशियातील राज्ये तसेच भूमध्य समुद्रातल्या ग्रीक बेटांवरील नगरराज्ये अखमोनीय सम्राटांनी प्रथम जिंकून घेतली. या प्रदेशांमधील राज्यांशी त्यांच्या छोट्यामोठ्या लढाया होत असत. या लढायांमध्ये आयोनियाच्या ग्रीकांनी अखमोनीय सत्तेविरुद्ध केलेला उठाव महत्त्वाचा मानला जातो.

दुसरा सायरस याने इसवी सनापूर्वी ६व्या शतकाच्या मध्यावधीच्या सुमारास भूमध्य समुद्राच्या उत्तरेला असलेले ‘लिडिया’ हे राज्य जिंकून घेतले. त्यामुळे लिडियाच्या सत्तेखाली असलेली आयोनियातील ग्रीक नगरराज्ये आपोआपच अखमोनीय साम्राज्यात समाविष्ट झाली. आयोनियातील ग्रीक हे ग्रीसमधील अथेन्समधून स्थलांतर करून अॅनाटोलियात म्हणजे तुर्कस्तानच्या आशियामधील भूभागात आले होते. या प्रदेशाला ‘आशिया मायनर’ असेही म्हणतात.

पहिल्या दार्युशच्या काळात आयोनियातील सर्व ग्रीक नगरराज्यांनी एकत्रित येऊन अखमोनीय सत्तेविरुद्ध उठाव केला. पाच वर्षांच्या दीर्घ संघर्षानंतर अखेर अखमोनीय सेनाप्रमुखांना एकत्रित झालेल्या ग्रीकांचा पराभव करून त्यांचा पूर्ण बीमोड करण्यात यश मिळाले.

या उठावाच्या अपयशाचे परिणाम ग्रीस आणि पर्शियाच्या पुढील काळातील परस्परसंबंधांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत. उठावाच्या वेळी आयोनियन ग्रीकांना ‘अथेन्स’ आणि ‘एरिट्रिया’ या ग्रीसमधील नगरराज्यांनी मदत केली होती. त्याचे निमित्त करून पहिला दार्युश अथेन्सवर चाल करून गेला. अथेन्सजवळच्या मॅरेथॉनच्या मैदानावर ही लढाई झाली म्हणून तिला ‘मॅरेथॉनची लढाई’ म्हणतात. या लढाईत पहिल्या दार्युशच्या सैन्याला पराभव पत्करावा लागला.

पहिल्या दार्युशचा वारस झेरेक्सेसने पुन्हा एकदा ग्रीसवर स्वारी केली. मात्र त्यालाही माघार घ्यावी लागली. त्यानंतरही ग्रीस आणि अखमोनीय सत्तेमध्ये दीर्घ काळ संघर्ष चालू राहिला. सरतेशेवटी अथेन्स

आणि इतर नगरराज्यांच्या ग्रीक संघाने आयोनियामधील ग्रीकांना स्वतंत्र करण्यासाठी तेथील अखमोनीय सत्तेविरुद्ध लढा पुकारला. या संघर्षामध्ये कुठल्याच पक्षाला निर्णायक विजय मिळाला नाही आणि इसवी सनापूर्वी ४४९ मध्ये अथेन्सच्या नेतृत्वाखालील ग्रीक संघ आणि अखमोनीय सत्तेमध्ये तह झाला.

या दीर्घ काळ चाललेल्या संघर्षामध्ये अखमोनीय सत्ता दुर्बल होत गेली. ग्रीक आणि अखमोनीय संघर्षाचे दूरगामी परिणाम राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रावर होणे अपरिहार्य होते. परंतु त्याचा आणखी एक प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरितीने झालेला परिणाम होता. मॅसिडोनियाचा राजा तिसरा अलेक्झांडर म्हणजेच महान जगज्जेता म्हणून उपाधी मिळालेला सम्राट सिकंदर याने पर्शियावर केलेली स्वारी हा तो परिणाम होय.

एरियन या इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात होऊन गेलेल्या ग्रीक इतिहासकाराने लिहिलेल्या ‘अॅनाबेसिस’ ऑफ अलेक्झांडर’ या ग्रंथात अखमोनीय साम्राज्याचा शेवटचा सम्राट तिसरा दार्युश आणि अलेक्झांडर या दोघांनी एकमेकांना लिहिलेल्या पत्रांचा उल्लेख केला आहे. आपली आई, पत्नी आणि मुले यांना मुक्त करावे अशा आशयाचे पत्र तिसऱ्या दार्युशने अलेक्झांडरला पाठवले. अलेक्झांडरने उत्तरादाखल लिहिलेल्या पत्रात, पर्शियन सम्राटांनी ग्रीकांवर पूर्वी आक्रमण करून त्यांना दिलेल्या दुःखाची आठवण करून दिली आणि आक्रमक पर्शियनांना शिक्षा करण्यासाठी समुद्र पार करून आपण आशियात आलो आहोत, असे लिहिले. याच पत्रात तिसऱ्या दार्युशने आपल्याविरुद्ध ग्रीकांना भडकावण्याचा प्रयत्न केल्याचा आरोप करून, त्याला अलेक्झांडरने तो पराभूत राजा असल्याची जाणीव करून देत, आपल्याबरोबर समान दर्जाच्या नात्याने वागण्याचा प्रयत्न करू नये, असे खडसावले.

* ‘अॅनाबेसिस’ म्हणजे ‘कूच करणे’.

यावरून दुखावली गेलेली ग्रीकांची अस्मिता आणि पर्शियन सत्तेला आपण सहज नमवू शकतो हा आत्मविश्वास, या दोन गोष्टी काही अंशी तरी अलेक्झांडरच्या मोहीमेला प्रेरणा देणाऱ्या ठरल्या, असे म्हणता येते.

सहज जाता जाता : हिरोडोटस याचा जन्म

इसवी सनापूर्वी ४८४ मध्ये हेलिकारनॅसस नावाच्या एका प्राचीन ग्रीक नगरराज्यात झाला. ग्रीक नगरराज्ये आणि अखमोनीय साम्राज्य यांच्यात इसवी सनापूर्वी ५०० ते ४४९ या काळात झालेल्या लढाया आणि युद्धांमागील कारणपरंपरेचा वेध घेणे हा प्रमुख उद्देश मनाशी धरून त्याने लेखनास सुरुवात केली. त्यातून जो ग्रंथ सिद्ध झाला, त्या ग्रंथाचे ग्रीक नाव ‘हिस्टोरिया’ (द हिस्टरीज) असे आहे. ग्रंथाच्या सुरुवातीलाच त्याने म्हटले आहे, “मी, हेलिकारनॅससचा हिरोडोटस इथे माझ्या शोधातून मिळालेली माहिती सादर करत आहे. हेतू हा की काळाच्या ओघात मानवी कामगिरी विस्मरणाच्या पडद्याआड जाऊ नये आणि महान व नवल करावे अशा कृती-ग्रीकांच्या असोत की बर्बर (पर्शियन) लोकांच्या-त्यांचा गौरव उणावला जाऊ नये.”

एखाद्या विशिष्ट प्रश्नाचा वेध घेण्यासाठी माहिती जमवून त्या माहितीची कालक्रमानुसार मांडणी करण्यावर भर देणारा, हिरोडोटस हा पहिलाच इतिहासकार होता. हे करत असताना त्याने देव, मनुष्याचे नशीब यांसारख्या गोष्टींचा उपयोग केला नाही. नंतरच्या काळात कालक्रमानुसार घटनांची मांडणी करणे हे इतिहासलेखनाचे आवश्यक सूत्र बनले. इतिहासलेखनाला एका स्वतंत्र ज्ञानशाखेचे स्वरूप प्राप्त होण्याच्या प्रक्रियेत हे सूत्र पायाभूत ठरले म्हणून हिरोडोटसला इतिहासलेखनाचा जनक मानले जाते.

७.३ पर्शियन (अखमोनीय) साम्राज्य आणि भारत

ज्या काळात भारतातील महाजनपदांमधील सत्तास्पर्धेतून सरतेशेवटी मगध साम्राज्याचा उदय झाला, त्याच काळात भारतीय उपखंडाच्या वायव्य प्रदेशातील छोटी छोटी स्वतंत्र राज्ये जिंकून घेत अखमोनीय सम्राटांनी त्यांच्या साम्राज्याची सीमा पंजाबपर्यंत विस्तारली.

अखमोनीय सम्राटांचे अभिलेख आणि ग्रीक

इतिहासकारांच्या नोंदींच्या आधारे अखमोनीय सम्राट दुसरा सायरस याने काबूलच्या खोऱ्याचा (गांधार) प्रदेश जिंकून घेतला, असे दिसते. हा प्रदेश अखमोनीय साम्राज्यात समाविष्ट होता. त्यानंतर पहिला दार्युश याने सिंध आणि पंजाब जिंकून घेतला. वितस्ता (झेलम) अखमोनीय साम्राज्याची पूर्वेकडील सीमा बनली. सिकंदराने अखमोनीय साम्राज्याचा पाडाव केला होता. पंजाबचा प्रदेश त्या अखमोनीय साम्राज्याचा हिस्सा होता.

भारतीय उपखंडातील सत्रपीमधून अखमोनीय साम्राज्याला मिळणारा महसूल इतर कोणत्याही सत्रपीतून मिळणाऱ्या महसुलापेक्षा कितीतरी पटीने अधिक होता. हिरोडोटसच्या नोंदीनुसार हा महसूल ३६० टॅलन्ट* कनकपराग** इतका होता. यातील अतिशयोक्तीची शक्यता मान्य केली तरीही अखमोनीय सम्राटांच्या खजिन्यात भारतीयांकडून मिळणाऱ्या महसुलाचा वाटा फार मोठा होता, हे लक्षात येते.

*'टॅलन्ट' हे वजनाचे एक परिमाण असून विविध प्राचीन प्रदेशांमध्ये प्रचलित असलेल्या परिमाणानुसार टॅलन्ट वजन हे साधारणपणे २० ते ४० किलोच्या कक्षेतील असते.

**कनकपराग (gold dust)-नदीकाठच्या वाळूत कणांच्या रूपात मिळणारे सोने.

७.४ इराणचा राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रभाव

भारतीय उपखंडातील पर्शियन सत्तेचे वर्चस्व किमान दोन शतके तरी अस्तित्वात होते. मात्र सिकंदराने स्वारी करण्यापूर्वीच ते संपुष्टात आले होते. दोन शतकांच्या दीर्घ कालावधीत प्राचीन भारताच्या इतिहासावर पर्शियाचा काय ठसा उमटला याचा विचार करता, एक गोष्ट ठळकपणे पुढे येते, ती म्हणजे साम्राज्याच्या प्रशासनासाठी प्रत्येक जिंकलेल्या प्रांतावर सत्रपांची म्हणजे राज्यपालांची नेमणूक करण्याची पद्धत. ही पद्धत पुढे सिकंदर, शक आणि कुशाण राज्यकर्त्यांनीही राबवली.

अखमोनीय साम्राज्याच्या काळात भारतीय उपखंडाच्या वायव्य प्रदेशात अरेमाइक लिपी वापरात आली. याच लिपीतून पुढे खरोष्ठी ही प्राचीन भारतीय लिपी विकसित झाली. सम्राट अशोकाचे या प्रदेशातील

लेख खरोष्ठी लिपीत कोरलेले आहेत. राजाज्ञा असलेले कोरीव लेख मोक्याच्या जागी प्रदर्शित करण्याची पद्धतही अखमोनीय सम्राटांच्या लेखांच्या उदाहरणावरून घेतलेली होती, असे दिसते.

हिरोडोटसच्या माहितीनुसार पहिला दार्युश याने सिंधू नदी आणि अरबी समुद्राची माहिती मिळवण्यासाठी अनेक शोधक पाठवले होते. त्यामध्ये 'स्कायलॅक्स ऑफ कार्यदा' या नावाने ओळखला जाणारा आयोनियाचा ग्रीक खलाशी होता. तो भारतापर्यंत पोचणारा पहिला आयोनियन ग्रीक होता. स्कायलॅक्सने सिंधू नदीपासून सुरुवात करून अरबी समुद्राच्या किनाऱ्याला वळसा घालत तांबड्या समुद्रात प्रवेश केला आणि तो नाईल नदीच्या मुखापाशी 'सुएझ' येथे पोचला. या त्याच्या प्रवासाला अडीच वर्षे लागली.

स्कायलॅक्सच्या प्रवासाचा वृत्तान्त 'पेरिप्लस ऑफ स्कायलॅक्स' या नावाने प्रसिद्ध आहे. त्याचा मूळ वृत्तान्त उपलब्ध नसला तरी त्याची माहिती ग्रीक इतिहासकारांच्या लेखनातून आपल्याला मिळते. स्कायलॅक्सच्या वृत्तान्तामुळे पश्चिमेकडील लोकांना, विशेषतः ग्रीकांना, प्रथमच भारतीय उपखंडाची माहिती उपलब्ध झाली. स्कायलॅक्सच्या मोहिमेच्या पूर्ततेनंतर थोड्याच अवधीमध्ये पहिल्या दार्युशने सिंधू नदीच्या खोऱ्याच्या खालच्या पट्ट्यातील प्रदेश जिंकून घेतला.

स्कायलॅक्स सुएझ येथे पोचला तेव्हा इजिप्तच्या फॅरोने खणलेला नाईल आणि तांबडा समुद्र यांना जोडणारा एक कालवा अस्तित्वात होता. दार्युशने तो पुन्हा खोदवला. त्यामुळे पर्शिया आणि भारतीय उपखंडातील दळणवळणासाठी एक सागरी मार्ग नव्याने खुला झाला.

या समुद्री मार्गामुळे अखमोनीय साम्राज्यात समाविष्ट असलेल्या भारतीय उपखंडातील वायव्य प्रदेश आणि सिंध-पंजाबच्या प्रदेशातील व्यापाराला उर्जितावस्था आली. पर्शियातील बाजारांमध्ये भारतातून येणाऱ्या हस्तिदंत आणि सागवानी लाकूड या गोष्टींना मोठ्या प्रमाणावर मागणी होती. सुसा येथील दार्युशच्या कोरीव लेखात भारतीय हस्तिदंत आणि सागवानी लाकडाचा वापर राजवाड्याच्या बांधकामासाठी केल्याचे नमूद केले आहे.

हिरोडोटसने अखमोनीय सैन्यातील भारतीय सैनिकांचे वर्णन केले आहे. त्यानुसार इसवी सनापूर्वी ४८० मध्ये सम्राट झेरेक्सेसने ग्रीकांवर आक्रमण केले तेव्हा त्याच्या सैन्यात गांधार, सिंध आणि पंजाब येथील सैनिक होते. गांधारामधील सैनिकांजवळ वेताचे धनुष्य आणि आखूड दांड्याचे भाले होते. त्यांच्याजवळ घोडे तसेच घोडे जोडलेले रथही होते. भारतीय सैनिकांचा पोशाख सुती कापडाचा असून त्यांच्याजवळ वेतापासून बनवलेले धनुष्य आणि बाण होते. त्यांच्या बाणांची अग्रे लोखंडी होती. धनुष्यबाण चालवण्यात ते अत्यंत निपुण होते. झेरेक्सेसने ग्रीसमधून माघार घेतली तेव्हा त्याच्या सेनापतीने ग्रीसमध्ये सैनिकांची एक तुकडी ठेवण्याचे ठरवले. ही तुकडी भारतीय सैनिकांची होती.

अखमोनीय साम्राज्याचा संस्थापक दुसरा सायरस सत्तेवर येण्यापूर्वी पर्शियामध्ये चलनी नाणी वापरात नव्हती. मोठ्या प्रमाणावर वस्तुविनिमय प्रचलित होता. काही प्रसंगी वस्तूंचा मोबदला म्हणून ठरावीक वजनाच्या चांदीच्या लडींचा वापर केला जाई. सायरसने जिंकून घेतलेल्या लिडिया या ग्रीक राज्यामध्ये चलनी नाणी प्रचारात होती. त्याला 'स्टेटर' असे म्हणत असत. सायरसने लिडियाच्या धर्तीवर नाणी पाडण्यास सुरुवात केली.

पर्शियन 'सिग्लॉस'

चांदीची नाणी पाडायला सुरुवात केली. त्यामध्ये त्याने धनुष्यबाण धारण केलेले दिसते. एका दारिकची किंमत बारा सिग्लोइ* इतकी असे.

* 'सिग्लोइ' हे सिग्लॉसचे अनेकवचन आहे.

या नाण्यांच्या बरोबरीने अखमोनीय साम्राज्यातील ग्रीक सत्रपींची नाणीही प्रचारात राहिली. काही सत्रप ग्रीक नाण्यांच्या धर्तीवर स्वतंत्र नाणीही पाडत असत. ही नाणी साच्यातून काढली जात. त्यांच्या दर्शनी भागावर राजाची प्रतिमा असे आणि मागील बाजूला आहत तंत्राचा उपयोग करून उमटवलेले एखादे चिन्ह असे.

भारतीय नाण्यांच्या आहत तंत्रावर या नाण्यांचा प्रभाव असण्याची शक्यता आहे.

सम्राट सायरसच्या आधीच्या काळात पर्शियामधील स्थापत्यामध्ये भव्य इमारतींचा समावेश नव्हता. त्यामुळे सुसा आणि पर्सिपोलिस येथील भव्य इमारतींचे स्थापत्य आणि त्यांतील शिल्पे यांच्यासाठी मार्गदर्शक ठरेल अशी पूर्वपरंपरा नव्हती. त्यासाठी सम्राट सायरसने त्याच्या अधिपत्याखालील आशिया मायनरमधील ग्रीक वसाहतींमधून स्थपती आणि शिल्पी आणवले होते.

पर्सिपोलिस येथील स्तंभ

सिकंदराने पर्शियावर विजय मिळवल्यानंतर पर्सिपोलिस उद्ध्वस्त केले. पर्शियन साम्राज्य संपुष्टात आले. पर्शियन सम्राटांसाठी काम करणाऱ्या स्थपती आणि कारागिरांचा राजाश्रय संपला. स्थलांतर करत ते भारतात पोचले. सम्राट अशोकाच्या दरबारात त्यांना राजाश्रय मिळाला. सम्राट अशोकाने उभ्या केलेल्या दगडी स्तंभांमध्ये त्या कारागिरांच्या शैलीचा प्रभाव दिसतो. अशा रीतीने भारतातील दगडी कोरीव कामाच्या कलेचा उगम पर्शियन आणि पर्यायाने ग्रीक शिल्पशैलीमध्ये दाखवता येतो.

७.५ तक्षशिला

महाभारतामध्ये नागवंशातील राजा तक्षक याचा उल्लेख आहे. तक्षशिला ही राजा तक्षकाची राजधानी होती. तक्षशिला या नगराच्या दीर्घकालीन अस्तित्वाचा पुरातत्त्वीय पुरावाही उपलब्ध आहे. तक्षशिला हे गांधार या महाजनपदाच्या राजधानीचे शहर होते.

सहज जाता जाता : १. पहिल्या दार्युशच्या कोरीव लेखांमध्ये ग्रीकांचा उल्लेख 'यौन' असा केलेला आहे. यौन शब्दाचे मूळ 'आयोनिया' या ग्रीक शब्दामध्ये आहे. भारतीय साहित्यात आढळणारे 'योन' (प्राकृत) आणि 'यवन' (संस्कृत) या शब्दांचा मूळ अर्थ 'आयोनियाचा रहिवासी' असा होतो. हे शब्द महाभारत, रामायण, पुराणग्रंथ आणि इतर साहित्यांमध्ये आढळतात.

२. लोकांमधील परस्परसंपर्कामुळे भाषांमधील शब्दांच्या देवाणघेवाणीतून मूळ शब्दाची रूपे कशी बदलत जातात, याचे आणखी एक उदाहरण पाहूया. प्राचीन पर्शियन भाषा अखमोनीय साम्राज्याची अधिकृत भाषा होती. अखमोनीय सम्राटांच्या कोरीव लेखांमध्ये ती वापरलेली दिसते. या लेखांमध्ये भारतीय उपखंडातील लोकांचा उल्लेख 'हिदुश', 'हदुश' असा केलेला आढळतो. आयोनियन ग्रीक बोलीत शब्दाच्या सुरुवातीस आलेल्या 'ह'चा उच्चार केला जात नाही. त्यामुळे स्किलॅक्सने त्याचे एकवचनी रूप 'इंदोस' आणि अनेकवचनी रूप 'इंदोइ' असे केले असावे. हिरोडोटसने हे शब्द पर्शियन हिदुश आणि हदुश या शब्दांना समानार्थी म्हणून वापरले. 'इंडिया' नावाचे मूळ या ग्रीक शब्दांमध्ये आहे.

तक्षशिला नगराचे अवशेष इस्लामाबाद या पाकिस्तानच्या राजधानीपासून साधारणपणे ३० किलोमीटर अंतरावर आणि ग्रॅन्ट ट्रंक रोडवर आहेत. त्यामध्ये एकूण १८ पुरातत्त्वीय स्थळांचा समावेश आहे. त्यांना जागतिक वारसास्थळाचा दर्जा प्राप्त झालेला आहे.

तक्षशिला आणि भोवतालच्या परिसरात प्रागैतिहासिक काळापासून सूक्ष्मास्त्रांचा उपयोग करणाऱ्या लोकांचा वावर होता, याचा पुरावा काही गुहांमधील उत्खननांमधून मिळाला आहे. इसवी सनापूर्वी ३५०० च्या सुमारास तेथे नवाश्मयुगीन गाव-वसाहत वसली. तिचे अवशेष 'सराइ खोला' नाव असलेल्या स्थळाच्या उत्खननात मिळाले आहेत.

सिकंदराच्या स्वारीच्या वेळेस तक्षशिला येथे

'आंभी' नावाचा राजा राज्य करत होता. स्वागत करण्याच्या हेतूने तो नजराण्यांसह सिकंदराला सामोरा गेला. तक्षशिलेचे वर्णन सिकंदरासोबत आलेल्या ग्रीक इतिहासकारांनी, "लोकांनी गजबजलेले, समृद्ध आणि सुव्यवस्थित प्रशासनव्यवस्था असलेले एक नगर" असे केले आहे.

प्राचीन तक्षशिला नगरासंबंधीची माहिती बौद्ध साहित्य आणि ग्रीक इतिहासकारांच्या लेखनातून मिळते. तेथे अनेक विद्वान राहत होते. त्यांची कीर्ती ऐकून भारतीय उपखंडाच्या विविध प्रदेशांमधून विद्यार्थी शिकण्यासाठी येत असत. त्यामुळे तक्षशिला हे विद्येचे आणि शिक्षणाचे केंद्र बनले होते. त्याला अनौपचारिक विश्वविद्यालयाचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. परंतु तेथील विद्वान आचार्यांनी काय किंवा कसे शिकवावे, अभ्यासक्रम काय असावा, यावर राजसत्तेचे नियंत्रण नव्हते. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिगत बुद्धिमत्तेनुसार त्याच्या शिक्षणाचा कालावधी ठरत असे. औपचारिक परीक्षा घेण्याची पद्धत नव्हती. किंबहुना परीक्षा ही खऱ्या ज्ञानाची कसोटी मानली जात नव्हती. विद्यार्थी परिपक्व झाला की नाही हे वैयक्तिक पातळीवर आचार्य ठरवत असत.

तक्षशिला येथे शिकवल्या जाणाऱ्या विषयांमध्ये ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, वेदांगे, प्राचीन परंपरा आणि नीतिशास्त्र, तत्त्वज्ञान, गणित, संगीत, वैद्यक, पुराण, इतिहास, अस्त्रविद्या, काव्य यांसारख्या अनेक विषयांचा समावेश होता.

चंद्रगुप्त मौर्य वयाने लहान असताना आचार्य चाणक्यांनी त्याला शिक्षणासाठी तक्षशिला येथे नेले, असे समजले जाते. चाणक्य स्वतः तक्षशिलेचे रहिवासी होते. सम्राटपदी आल्यानंतर चंद्रगुप्त मौर्याने तक्षशिला येथे प्रादेशिक राजधानी स्थापन केली. सम्राट अशोकाच्या काळात तक्षशिला हे बौद्ध परंपरेच्या शिक्षणाचे महत्त्वाचे केंद्र बनले.

ग्रीक, शक, कुशाण यांच्या आक्रमणांच्या काळातही तक्षशिला येथील शिक्षणपद्धतीवर फारसा प्रतिकूल परिणाम झाला नाही. परंतु इसवी सनाच्या पाचव्या शतकात हूणांच्या आक्रमणामुळे तक्षशिला नगराचे विद्यावैभव हळूहळू नष्ट होत गेले.

७.६ सिकंदराची स्वारी

सिकंदराने भारतावर स्वारी केली. परंतु तो जिंकलेल्या प्रदेशांवर दीर्घकालीन सत्ता प्रस्थापित करू शकला नाही. त्याच्या स्वारीसंबंधीची माहिती प्रामुख्याने एरियन, कर्टिस, डियोडोरस, प्लुटार्क आणि जस्टिन या ग्रीक इतिहासकारांच्या लेखनातून मिळते.

सिकंदराच्या स्वारीच्या वेळेस अखमोनीय साम्राज्याची सिंध, पंजाब आणि अफगाणिस्तान या प्रदेशांवरील सत्ता कमकुवत झाल्यामुळे तिथे छोटी छोटी राज्ये उदयाला आली होती. त्यांच्या आपापसातील संघर्षांमुळे सिकंदराच्या विरोधात त्यांची एकसंध फळी उभी राहिली नाही.

सिकंदर इसवी सनापूर्वी ३३४ मध्ये मॅसिडोनियाचा राजा झाला. इसवी सनापूर्वी ३३१ मध्ये अखमोनीय सम्राट तिसरा दार्युश याचा त्याने पराभव केला. त्यानंतर त्याने इराणच्या 'शिस्तान' प्रांतापर्यंत मजल मारली आणि तेथून काबूलकडे मोर्चा वळवला. काबूलच्या आसपासचा प्रदेश जिंकून घेतल्यानंतर तो हिंदुकुश पर्वताच्या पायथ्याच्या प्रदेशात आला. तेथून नाइकिया (Nicaea) नावाच्या ठिकाणी त्याने तळ ठोकला. हे नाइकिया उत्तरापथावर वसलेले होते.

नाइकिया इथे सिकंदर आणि तक्षशिलेचा राजा आंभी यांची भेट झाली. आंभीने सिकंदराचे स्वागत

करून त्याच्याशी हातमिळवणी केली. शिसिकोट्टस (शशीगुप्त) नावाचा दुसरा एक राजा सिकंदराला स्वतःहून शरण आला. परंतु सर्वच भारतीय राज्यांनी सहजपणे शरणागती स्वीकारली नाही. काहींनी सिकंदराशी निकराचा सामना केला. या मोहिमेत सिकंदराने काबूल, सिंध आणि पंजाबमधील बहुतेक राज्ये जिंकून घेतली.

झेलम नदीच्या तीरावर सिकंदर आणि राजा पुरू (पोरस) यांच्यामध्ये अत्यंत निकराची लढाई झाली. या लढाईत पुरूचा पराभव झाला तरी त्याच्या पराक्रमाने सिकंदर आणि त्याचे सैन्य अत्यंत प्रभावित झाले. पुरूच्या सैन्यातील हत्तींचा वापर हा ग्रीकांसाठी नवीन होता. हत्तींची फळी फोडणे हे त्यांच्यासाठी एक मोठे आव्हान ठरले. ग्रीक इतिहासकारांनी पुरूच्या युद्धकौशल्याचे आणि धीरोदात्ततेचे कौतुक एकमुखाने केले आहे.

त्यापुढील वाटेत सिकंदर निसा नावाच्या एका ग्रीक वसाहतीपाशी पोचला. निसाच्या लोकांनी सुरुवातीला सिकंदराला विरोध केला तरी नंतर त्यांनी त्याचे स्वागत केले. त्यानंतर सिकंदर चिनाब आणि रावी नद्यांच्या दिशेने पुढे जात राहिला. तेथील राज्यांवर विजय मिळवत सिकंदर बियास नदीपर्यंत पोचला. तिथे पोचेपर्यंत सिकंदराच्या सैनिकांची उमेद संपत आली होती. त्यांनी

अधिक माहितीसाठी : बिहार ते अफगाणिस्तानपर्यंतच्या प्रदेशांना जोडणारा हमरस्ता, आधुनिक काळात 'ग्रँड ट्रंक रोड' या नावाने ओळखला जातो. व्यापारी मार्ग म्हणून गौतम बुद्धांपूर्वीच्या काळातही तो उपयोगात होता. 'उत्तरापथ' या नावाने तो ओळखला जाई. बंगालमधील 'ताम्रलिप्ती' (आधुनिक 'तामलुक') बंदरापासून सुरुवात होऊन तक्षशिला नगरापाशी त्याचा शेवट होत असे. सम्राट चंद्रगुप्त मौर्याने त्याची सुव्यवस्थित बांधणी केली. हा हमरस्ता जवळपास ३२०० किलोमीटर लांबीचा आहे.

सम्राट अशोकाने या हमरस्त्यावर व्यापारी आणि प्रवासी यांच्यासाठी रस्त्याच्या दुतर्फा झाडे,

मुक्कामाच्या सोईसाठी धर्मशाळा यांसारख्या अनेक सोई केल्या आणि मोक्याच्या ठिकाणी स्तंभलेख उभारले.

नंतर शेरशाह सूर आणि बादशाह अकबर या दोन सत्ताधीशांनी या हमरस्त्याचे नूतनीकरण केले. त्यानंतर ब्रिटिशांच्या काळात कोलकाता ते पेशावर हा ग्रँड ट्रंक रोडच्या बाजूने जाणारा नवीन डांबरी रस्ता बांधण्यात आला.

आधुनिक काळात हा रस्ता बांगलादेश, पुढे पश्चिम बंगाल, दिल्लीहून अमृतसरपर्यंत, तेथून पाकिस्तानमधील लाहोर आणि पेशावरकडे व शेवटी अफगाणिस्तानमधील काबूल येथे संपतो.

पुढे जाण्यास नकार दिला. सिकंदराला परत जाणे भाग पडले.

परतण्यापूर्वी सिकंदराने पुरुकडे पंजाबमधील प्रदेशांचे आणि आंभीकडे सिंधमधील प्रदेशांचे आधिपत्य सोपवले. वारणावतीचा राजा अभिसार याच्या हाती त्याने काश्मीरचे राज्य सोपवले. परतीच्या वाटेवर त्याने शिबी, मल्ल इत्यादी राज्यांचा पाडाव केला. इतर प्रदेशांमध्ये त्याने ग्रीक सत्रपांची नेमणूक केली. ग्रीसकडे परतत असताना

इसवी सनापूर्वी ३२५ मध्ये तो बॅबिलोन येथे मरण पावला.

सिकंदराच्या स्वारीचे भारताच्या राजकीय पटावर फारसे दूरगामी परिणाम झाले नाहीत. त्याच्या मृत्यूनंतर थोड्याच अवधीत चंद्रगुप्त मौर्याने बिहार ते अफगाणिस्तान अशा विशाल भूप्रदेशावर मगधाचे साम्राज्य प्रस्थापित केले आणि भारताच्या इतिहासाला वेगळे वळण लागले.

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

- इतिहासलेखनाचा जनक ..... यांना मानले जाते.
(अ) हिरोडोटस (ब) अलेक्झांडर
(क) स्कायलॅक्स (ड) दार्युश
- सिकंदराच्या स्वारीच्या वेळेस तक्षशिला येथे ..... नावाचा राजा राज्य करत होता.
(अ) चंद्रगुप्त (ब) आंभी
(क) पुरु (ड) शशिगुप्त

(ब) 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

'अ' गट	'ब' गट
१. पर्सिपोलिस	पहिला दार्युश याने वसवलेले शहर
२. हेलिकारनॅसस	या नगरराज्यात हिरोडोटसचा जन्म झाला
३. तक्षशिला	विद्येचे व शिक्षणाचे केंद्र
४. निसा	पर्शियन वसाहत

(क) नावे लिहा.

- अखमोनीय साम्राज्याचा शेवटचा सम्राट
- पहिल्या दार्युशने पाडलेल्या नाण्यांची नावे

प्र.२ पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

- सम्राट सिकंदराने पर्शियावर स्वारी केली.
- सिकंदराच्या स्वारीचे भारताच्या राजकीय पटावर फारसे दूरगामी परिणाम झाले नाहीत.

प्र.३ तुमचे मत नोंदवा.

- हिरोडोटसला इतिहासलेखनाचा जनक मानले जाते.
- प्राचीन काळी तक्षशिला हे विद्येचे व शिक्षणाचे केंद्र होते.

प्र.४ सविस्तर उत्तरे लिहा.

- पर्शियन सत्तेचे भारतावरील राजकीय व सांस्कृतिक परिणाम स्पष्ट करा.
- सिकंदराच्या स्वारीचे वर्णन करा.

उपक्रम

आंतरजालाच्या साहाय्याने पर्सिपोलिस येथील राजवाडा आणि सुसा येथील अपादान यांची अधिक माहिती संग्रहित करा.

